

İSTİDLÂL

(الاستدلال)

Bir veya birden çok önermeden
başka bir önerme çıkarma,
akıl yürütme anlamında
mantık terimi.

Sözlükte “yol gösterme, rehberlik etme” anlamındaki *delâlet* kökünden türeyen ve “birinin rehberliğini isteme, delil arama” gibi mânalara gelen *istidlâl* kelimesi mantık terimi olarak “bir iddiayı ispat etmek amacıyla delil ortaya koyma” anlamında kullanılır. Günümüz Türkçesinde *çıkarma* ile karşılanan *istidlâl*in Fransızca karşılığının “raisonnement” olduğunu söyleyen İsmail Fenni Ertuğrul, “inférence” teriminin daha genel bir anlama geldiğini ve *istidlâl* (raisonnement), *istintâc* (déduction), *istikrâ* (induction) yöntemlerinin üçünün de kapsadığını belirttikten sonra *istikrâ* yoluyla olan *istidlâl*e “inférence” denmesinin daha uygun olacağını ve çoğunlukla bu mânada kullanıldığını söylemektedir (*Lugatçe-i Felsefe*, s. 355-356, 583).

İstidlâl, zihnin daha önce bilinen bir veya birden çok önermeden (*kazıyye*) bilinmeyen bir önermeyi sonuçlandırma, açığa çıkarma işlemidir. Diğer bir ifadeyle *istidlâl*, daha önce doğruluğu bilinen yahut doğru olduğu sanılan bir hüküm veya hükümlerden hareketle bilinmeyen bir hükme ulaşmaktır. Bu ise bilinmeyene ulaşabilmek için bilinen hükümleri belli bir şekilde düzenlemeyi gerektirir. Şu halde *istidlâl*, bir veya birkaç önermenin diğer bir önermeyi doğrudan yahut dolaylı olarak içerdiğini ispat etme işlemidir. Meselâ, “Dünya değişkendir / Her değişken yaratılmıştır” önermelerinin doğruluğu önceden bilinirse bunlardan, “Dünya yaratılmıştır” önermesine ulaşılır.

Bazı mantıkçılara göre *istidlâl*, zihnin tikelden tümele veya tümelden tikele ya da iki tikelin birinden diğerine intikalidir. Eğer intikal tikelden tümele yahut sebepliden sebebe olursa buna “*istidlâl-i innî*”, aksi olursa “*istidlâl-i limmî*” denir (*et-Taʿrifât*, “el-İstidlâl” md.). Meselâ bir yerden duman çıktığını görerek orada ateş bulunduğunu *istidlâl* etmek *istidlâl-i innî*, gece ateşi görüp de ondan duman çıktığını *istidlâl* etmek *istidlâl-i limmî* türündendir. Bir *istidlâl*de en az iki önerme vardır. Bunlardan daha önce bilinen önerme veya önermelere öncül (mukaddem, mebd), öncüller vasıtasıyla ulaşılan önermeye de sonuç (netice, dâvâ, matlûb) adı verilir.

İstidlâl bir zihin ameliyesi olduğundan çeşitli *istidlâl* tiplerinin araştırılması psikoloji ve mantığın ortak alanıdır. Ancak mantık, hakikat olanı ortaya koymak için kendi geçerliliği açısından farklı *istidlâl* tiplerini inceler; değerlerine göre sıralama yapar; sonuç veren ve vermeyen *istidlâl* şekillerini birbirinden ayırır. Psikoloji ise *istidlâl*i verdiği bilginin geçerliliği veya geçersizliği yönünden araştırmayıp *istidlâl* yaparken zihnin nasıl bir ameliye yürüttüğünü anlamaya çalışır.

Mantık kitaplarında *istidlâl*e ilgili çeşitli tasnifler yapılmıştır. Bir tasnife göre *istidlâl* önce vasıtasız ve vasıtalı olarak iki kısma ayrılır. İslâm mantıkçılarının “ahkâmü'l-kazâyâ” (önermeler arası ilişkiler), Batı mantıkçılarının genellikle “*istidlâl*” (akıl yürütme-raisonnement) bölümü içinde inceledikleri vasıtasız *istidlâl*ler bir öncüllüdür. Bu tek bir önermeden düz döndürme (aks-i müstevî-conversion simple), ters döndürme (aks-i nakız-contraposition) ve karşı olma (tekabül-opposition) ile yapılan *istidlâl*dir. Vasıtalı *istidlâl*e (dolaylı akıl yürütme-inférence médiante) gelince bunda sonuç önermesine ulaşabilmek için aralarında ortak bir terimin bulunduğu birden çok önermeye ihtiyaç vardır. Klasik mantıkçılar bu anlamda *istidlâl*i kıyas (tasım-syllogisme), *istikrâ* (tümevarım-induction) ve temsil (benzeşim-analogie) şeklinde üç kısma ayırırlar. Bu *istidlâl*de zihin ya tümel (külli) hakkında sabit olan bir hükümle tikel (cüzʿî) üzerine hükmeder (kıyas), ya tikel hakkında sabit bir hükümle tümel üzerine hükmeder (*istikrâ*), ya da aralarındaki benzerliğe dayanarak bir tikel hakkında sabit olan bir hükümle başka bir tikel üzerine hükmeder (temsil). Ancak temsilin tek başına bir akıl yürütme yolu olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı mantıkçılara göre vasıtalı *istidlâl*i *istintac* (déduction), *istikrâ* ve temsil kısımlarına ayırmak daha doğru olur. Çünkü *istintac* kıyastan daha geneldir. Her kıyas *istintac*dir, fakat her *istintac* kıyas değildir (bk. İSTİNTAC).

Çoğunlukla *istidlâl* ile hüccet eş anlamlı terimler gibi kullanılmakla birlikte bu ikisi tamamıyla aynı şey değildir. Zira masdar kalıbında türetilmiş bir kelime olan *istidlâl* bir dizi zihni faaliyeti ifade eder; o da bilinmeyen bir hüküm (önerme) ortaya çıkarmak amacıyla bilinen hükümlerin düzenlenmesi ve birbirine bağlanmasıdır. Bu sebeple mantıkçılar *istidlâl*i “maksadı ispat etmek için delil ortaya koyma” olarak tanımlamışlardır. Bu tanım, *istidlâl*in zihne ait bir dizi işlem (faaliyet) olduğu anlamını teyit eder. Hüccet

ise masdar değil isim olup kelime kalıbına girmiş tam, apaçık bir hükümdür. *İstidlâl* zihni bir faaliyet dizisini izlemesinden dolayı olgunlaşır, açıklık kazanır ve dille ifade edilir. *İstidlâl*in aldığı bu son şekil üzerine de hüccet ortaya çıkar.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Taʿrifât, “el-İstidlâl” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 498; İsmail Fenni, *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, s. 355-356, 583; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1975, s. 40-41; Teo Grünberg – Adnan Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1976, s. 38; Cemil Salibâ, *el-Muʿcemü'l-felsefî*, Beyrut 1982, I, 67-69; Ali Sedad, *Mizânü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*, İstanbul 1303, s. 69 vd.; Muhammed Hâlis, *Mizânü'l-ezhân*, İstanbul 1324, s. 75; İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 152-153; Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1986, s. 177; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Da-vâbihtü'l-maʿrife*, Dımaşk 1408/1988, s. 149-155; “İstidlâl”, *MuʿFî*, VI, 199-201; “İstidlâl”, *DMT*, II, 155.

ABDÜLKUDDÜS BİNGÖL

□ FIKIH. Allah'ın insanlar için özlü bir rehber olarak gönderdiği Kur'an'ın dinin de ana kaynağı olması, bu ilâhî kelâmı insanlara ulaştırıp açıklayan, dinin anlaşılmasında ve yaşanmasında insanlara bilfiil örneklik eden Hz. Peygamber'in sünnetinin dinde ikinci kaynak sayılması, hem bu iki kaynağın ilke olarak kıyamete kadar din konusunda yeterli olacağı, hem de insanlara onları anlama ve onlardan hüküm çıkarma yönüyle önemli görevlerin düştüğü anlamlarını birlikte içerir. Birinci anlam nasların potansiyel yeterliliği, ikincisi ise anlama ve akıl yürütme faaliyetinin naslar açısından da zorunlu oluşudur. Bu sebeple dinî literatürde deliller nakî ve akî şeklinde iki gruba ayrılmış, ikisinin birbirini tamamlamakta olduğuna ve aradaki uyuma sürekli vurgu yapılmıştır. Bu anlayışın tabii sonucu olarak Kur'an ve hadis metinlerini anlama ve yorumlama faaliyeti diğer birçok dinî ilim dalı gibi fıkhıta da merkezî bir önem taşımış, sınırlı metinlerden hayatın bütün alanlarına ışık tutacak genel ve özel hükümlerin çıkarılması müctehidlerin temel uğraş alanı olmuş, fıkıh usulü ilmi de bu çabanın ürünü olarak doğmuştur. Bu süreçte *istidlâl* kelimesi bir yönüyle fakihlerin düşünce ve çözüm üretme metotlarını, diğer yönden de mevcut çözümlerin dinin ana kaynaklarıyla irtibatlandırılması ve temellendirilmesi faaliyetini tanıtan anahtar kavramlardan biri olmuş, fıkıh literatüründe sözlük anlamına yakın biçimde “şerʿî delilden hareketle bir hükme ulaşmak, varılan bir sonucu delillendirmek, delile bağımlı akıl yürütme” gibi